

انجمن علمی فقه‌بزرای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌بزرای تطبیقی

Volume 1, Issue 4, 2021

A Comparative Study of the Jurisprudential and Ethical Measures of Islam in the Criminal Protection of the Global Environment

Peyman Namamian ^{1*} Sobhan Tayebi ²

1. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Administrative Science and Economy, Arak University, Arak, Iran. (Corresponding Author)

2. Ph.D, Department of Environmental Law, Faculty of Natural Resources and Environment, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 69-82

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000-0001-7681-7293

TELL: +988632620000

Email: p-namamian@araku.ac.ir

Article history:

Received: 09 Oct 2021

Revised: 06 Nov 2021

Accepted: 22 Nov 2021

Published online: 22 Dec 2021

Keywords:

*Ethics, Islamic Moral Rules,
International Law,
Environmental law.*

ABSTRACT

Today, the Islamic revival in the modern age depends on the motive for returning Sharia to Islamic law. Accordingly, Islamic law is considered as the cornerstone of Islamic identity and a deep look at the nature of Islamic law brings to mind the evolutionary process of legal and jurisprudential methodology. This great cornerstone and nature is not cohesive except on the basis of morality, justice and dignity, and is the basis of the alternation of that morality. What is discussed in this article is one of the most important international norms, which has a wide framework in the form of conventions, treaties, protocols and declarations. The right to the environment is one of the most fundamental human rights and the most strategic right to the realization of human justice and a proven solution in the third generation mechanism of human rights. All religions and schools have mentioned this issue, but the religion of Islam has valued and addressed it in many aspects, especially from the perspective of jurisprudence. The problems that the global environment is facing today is the lack of a suitable and appropriate model for human society that Islamic law can be a precise strategy in this regard and be considered the organizer of environmental developments in the international arena. However, in this research, we paraphrase and rethink in the field of jurisprudence and environmental law.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2021 The Authors.

How to Cite This Article: Namamian, P & Tayebi, S (2021). "A Comparative Study of the Jurisprudential and Ethical Measures of Islam in the Criminal Protection of the Global Environment" . *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 1(4): 69-82.

انجمن علمی فقه‌بزرای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌بزرای تطبیقی

www.jccj.ir

فصلنامه فقه‌بزرای تطبیقی

دوره اول، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۰

مطالعه تطبیقی سنجه‌های فقهی و اخلاقی اسلام در حفاظت کیفری از محیط زیست جهانی

پیمان نامامیان^{۱*}، سبحان طیبی^۲

۱. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اراک، اراک، ایران. (نویسنده مسؤول)

۲. دکتری، گروه حقوق محیط زیست، دانشکده منابع طبیعی و محیط زیست، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

امروزه تجدید حیات اسلامی در عصر مدرن، بسته به انگیزه بازگرداندن شریعت به حقوق اسلام است. بر این اساس قوانین اسلامی به‌عنوان سنگ بنای هویت اسلامی محسوب می‌شود و نگاه عمیق به ماهیت حقوق اسلامی روند تکاملی روش‌شناسی حقوقی و فقهی را به ذهن متبادر می‌سازد. این سنگ بنا و ماهیت عظیم جز بر پایه اخلاق، عدالت و کرامت انسجام نیافته و اساس تناوب آن اخلاق است. آنچه که در این مقاله به آن پرداخته می‌شود همانا یکی از مهم‌ترین نرم‌های بین‌المللی است که چارچوبی وسیع را در قالب کنوانسیون‌ها، معاهدات، پروتکل‌ها و اعلامیه‌ها به خود اختصاص داده است. حق بر محیط زیست از جمله زیربنایی‌ترین حقوق انسانی و راهبردی‌ترین حق برای تحقق عدالت بشری و راهکاری اثبات شده در سازوکار نسل سوم حقوق بشر است. تمام ادیان و مکاتب به این موضوع اشاره نموده‌اند اما دین اسلام از جنبه‌های متعدد به‌خصوص از منظر فقه به آن ارزش نهاده و بدان پرداخته است. مشکلاتی که امروزه محیط زیست جهانی با آن روبه‌رو است فقدان یک الگوی مناسب و متناسب برای جامعه بشری است که حقوق اسلامی می‌تواند راهبردی دقیق در این خصوص باشد و سامان‌بخش تحولات زیست محیطی در عرصه بین‌المللی تلقی گردد. با این وصف در این پژوهش پارافراتر می‌نهیم و در زمینه فقه و حقوق محیط زیست نوآندیشی می‌کنیم.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۶۹-۸۲

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد ارکید: ۷۲۹۳-۷۶۸۱-۱-۰۰۰۰-۰۰۰۰

تلفن: +۹۸۸۶۳۲۶۲۰۰۰۰

ایمیل: p-namamian@araku.ac.ir

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۷

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱

واژگان کلیدی: اخلاق، قواعد اخلاقی

اسلام، حقوق بین‌الملل، حقوق محیط

زیست.

خوانندگان این مجله، اجازه توزیع، ترکیب مجدد، تغییر جزئی و کار روی اثر حاضر به صورت غیرتجاری را دارند.

© تمامی حقوق انتشار این مقاله، متعلق به نویسنده می‌باشد.

مقدمه

«محققاً در خلقت آسمان‌ها و زمین و رفت و آمد شب و روز و کشتی‌ها که به روی آب برای انتفاع خلق در حرکت است و بارانی که خدا از بالا فرو فرستاد تا به آن آب، زمین را بعد از مردن (و نابود شدن گیاه آن) زنده کرد و سبز و خرم گردانید و در برانگیختن انواع حیوانات در زمین و در وزیدن بادها به هر طرف و در خلقت ابر که میان زمین و آسمان مسخر است و به اراده خدا در حرکت است، در همه این امور (عالم چون همه با نظم و حکمت و رحمت آفریننده است.» (بقره/۱۶۴) شریعت به معنای «راه» در زبان عربی و هدایت تمام جنبه‌های زندگی روزمره مسلمانان از جمله، تعهدات خانوادگی، مذهبی و معاملات مالی است. گفته‌ها، شیوه‌ها و آموزه‌های حضرت محمد (ص) در درجه اول از قرآن و سنت گرفته شده است. احکام شریعت به عنوان شکلی از اصول اساسی مشخص اسلامی بوده، از این رو آموزش حقوق اسلامی با تفسیری موسع از شریعت می‌تواند راهگشای مسائل بنیادی در زندگی بشری باشد. (Khalid, 2002: 332) سوابق تاریخی نشان می‌دهد که پدیده‌های جهان امروز در شریعت اسلامی دیده شده و با تعمق در تاریخ قدیم و معاصر می‌توان آنها را به درستی یافت. با نگاهی به متون دینی می‌توان دریافت که محیط زیست و توجه به تأمین سلامت آن و حرکت در جهت دستیابی به محیط سالم، از حقوق اساسی بشر است؛ همانگونه که تخریب محیط زیست در اثر نشناختن حقوق بشر است. (فیروز، ۱۳۸۴: ۶۶) آنچه که ما در شریعت اسلام به آن کم توجه بودیم امروزه در عرصه بین‌المللی تبدیل به هنجارهای بین‌المللی گردیده است. از جمله آن می‌توان به مقوله محیط زیست اشاره داشت که در اسناد حقوق بین‌الملل و حقوق بشری در قالب نسل سوم حقوق بشر و همگام با حقوق همبستگی با تأکید بر «حق بر صلح، حق بر توسعه، حق بر محیط زیست و حق میراث مشترک بشریت» مطرح گردیده است. اهمیت حق بر محیط زیست در پیش‌نویس سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی اینگونه بیان گردیده است: «هر انسان و کلیه انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند.» در این راستا فقه

اسلامی مقررات خود را در زمینه حفاظت زمین و مناطق ویژه، تالاب‌ها، مراتع، کمربندسبز، حفاظت از حیات وحش و اصول پایه‌ای محیط زیست اسلامی ارائه داده که این مقررات برگرفته از تعالیم اسلامی در جهت رشد و تعالی جامعه بشری می‌باشد. (Khalid, 2002: 333) با این وصف از بعد معنوی محیط زیست در بردارنده عناصر طبیعت و تعادل طبیعی است که نوع زندگی انسانی را در بر می‌گیرد و انسان با تلفیق عناصر طبیعت با عناصر کیفیت زندگی خویش در محل زندگی، کار و تفریح، محیط زیستی را برای خویش سامان می‌بخشد.

با این همه، سعی بر آن است تا در این مقاله ضمن شناسایی اصول بنیادین آموزه‌های اخلاقی اسلام در چارچوب حقوق بین‌الملل و برهم‌کنش قواعد اخلاقی و حقوقی، ابعاد اجتماعی، اقتصادی و حقوقی حفاظت از محیط‌زیست جهانی را مورد مذاقه قرار می‌دهد. البته نگاه و شاخص‌های مقرر در آموزه‌های اسلام با انطباق بر اصول و قواعد بین‌المللی حقوق محیط‌زیست مورد سنجش قرار می‌گیرد. البته پرسش که نگارندگان در پی پاسخ بدان هستند این که «آیا نظام فقهی و اخلاقی اسلام امکانی در مقابله با تهدیدها برای حفاظت کیفی از محیط زیست جهانی ارائه می‌دهند؟» در ضمن، این مقاله بر پایه روش توصیفی-تحلیلی و از حیث رویکرد مطالعه، از نوع تطبیقی بوده و مبتنی بر استنتاج مؤلفان از منابع و متون است. اطلاعات گردآوری شده شامل قوانین و مقررات کیفی ایران و همچنین اسناد بین‌المللی در خصوص نحوه حفاظت کیفی از محیط زیست در قلمرو نظام جهانی بر پایه سنج‌های فقهی و اخلاقی اسلام بوده است. قوانین خارجی پس از جستجو به زبان انگلیسی استخراج و توسط نگارندگان به فارسی ترجمه شده و سپس ارکان و عناصر متشکله از قوانین موجود استخراج و در نهایت براساس چارچوب تهیه شده، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۱- مبنا شناسی و پیشینه پژوهش

ریشه و سابقه اسلامی محیط زیست در قرآن و سنت یافت می‌شود. در جهان بینی اسلامی براساس اعتقاد به خالق یکتا و

- حمایت از تأمین اجتماعی و حق برآن. ج. حق بر تمام طبیعیات که برای نوع بشر نهاده شده که از جمله آن حق بر محیط زیست سالم است.

اعلامیه اسلامی حقوق بشر ضمن تأکید بر حقوق انسانی و تحقق آن بر اساس شریعت جاودان اسلامی، اشاره به محیط پاک و حفاظت از محیط زیست و نشانه‌های زیست محیطی دارد. بند «ب» ماده ۳ بیان می‌دارد: «قطع درختان یا از بین بردن زراعت و دام‌ها... جایز نمی‌باشد.» (مهرپور، ۱۳۸۶: ۳۹۵) در همین راستا ماده ۱ اعلامیه کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست انسانی^۲ «اعلامیه استکهلم» بیان می‌دارد: «انسان حقوقی بنیادی نسبت به آزادی، مساوات و شرایط مناسب و زندگی در محیطی که به او اجازه زندگی با وقار و سعادت‌مندانانه را می‌دهد، دارد و مسؤولیت حفظ و بهبود محیط‌زیست برای نسل حاضر و نسل‌های آینده را به عهده دارد.» از این جهت سیاست‌های مشوق یا تداوم دهنده آپاراترید، جدایی طلبی‌نژادی، تبعیض، استعمار و دیگر اشکال ظلم و تسلط خارجی محکوم می‌شوند و باید نابود گردند. (مجنونیان، ۱۳۷۸: ۲۲۳) در اغلب اسناد حقوق بین‌الملل و حقوق بشر بر حقوق انسانی از جمله حق بر محیط زیست و طبیعت پاک تأکید گردیده است. در این راستا منشور سازمان ملل متحد که از جمله مهم‌ترین اسناد به شمار می‌رود، به حفظ عدالت و احترام، حقوق اساسی بشر، حفظ صلح، حقوق بشر و آزادی‌های اساسی اشاره دارد. (موسی زاده، ۱۳۸۱: ۳۱۶) بر همین اساس اصل دوم بیانیه کنفرانس جهانی ملل متحد درباره محیط زیست و توسعه معروف به بیانیه ریو ۱۹۹۲ اینگونه بیان می‌دارد که: «بنا بر منشور سازمان ملل متحد و اصول مقررات بین‌المللی، کشورها از حق حاکمیت برای بهره‌برداری از منابع خود در راستای سیاست‌های توسعه‌ای و محیط زیستی خود برخوردارند و در این رابطه مسؤولیت دارند که یقین حاصل نمایند اینگونه فعالیت‌ها که در قلمرو یا در تحت کنترل ایشان صورت می‌گیرد، باعث صدمه به محیط زیست سایر کشورها یا مناطق خارج از قلمرو ملی‌شان نمی‌شود.»^۳

کتاب آسمانی، تعالیم اسلامی و آموزه‌های دینی بیانگر یک رابطه توحیدی است که در آن بر حقوق بنیادین بشری و نگاهی اثبات‌گرایانه تأکید شده است. این آموزه‌ها بر سه محور: نظم، تعادل و تناسب استوار گردیده و خداوند نشانه‌های روشنی را برای بندگان خود قرار داده است. در این راستا اعتقادات اسلامی از جایگاه مهمی برخوردار است که این اعتقادات بر سه جنبه اساسی نظام ارزشی اسلام، ایمان و احسان که راهبردی برای عدالت است تأکید دارد. (Ahmad, 2006: 157) تأکید بر مقوله محیط زیست نیز در قالب آموزه‌های دینی و اسلامی فارغ از عناصر نظم، تعادل و تناسب نیست و توجه به این عناصر همگام با رعایت جنبه‌های اساسی، حقوق طبیعی و انسانی را از بلایا مصون می‌دارد. در فقه و شریعت اسلام به جز قرآن و سنت نیز اجماع و عقل در روند تحول حقوق طبیعی ثمراتی داشته‌اند و امروزه هدف از تدوین حقوق محیط زیست اسلامی برآمده از فرآیند چارچوب فقهی است. (ذباح، ۱۳۸۹: ۳) حقوق محیط زیست^۱ اسلامی می‌تواند تفسیری از یک اجتهاد و عرف باشد آنچه‌آنکه در قالب شریعت گسترش و تکامل یافته و همانا احکام الهی از قرآن استخراج گردیده است. در این راستا توجه ما به اصولی اساسی جلب می‌گردد: (Khalid, 2002: 335)

- خداوند تنها مالک زمین است که همه چیز را برای انسان‌ها در آن قرار داده و حق عمری-رقبی و سکنی برای کاربرد آن فراهم ساخته است؛

- سوء استفاده از حق ممنوع و جریمه دارد؛

- حق استفاده از سود حاصل از منابع طبیعی به صورت مشترک می‌باشد؛

- بهره‌برداری از منابع کمیاب البته به صورت کنترل شده وجود دارد؛ و

^۱ - حقوق محیط زیست، شاخه‌ای از علم حقوق است که به مطالعه قواعد حقوقی موجود در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی می‌پردازد که یکی از اهداف آن حفظ تعادل اکولوژیک طبیعت در رابطه با فعالیت انسان است. بنابر این حقوق محیط زیست فعالیت‌های انسان را بر روی عناصر و محیط‌های طبیعی تعریف و سازمان می‌بخشد و کیفیت زندگی بهتر را تضمین می‌کند. (مشهدی، ۱۳۸۹: ۳)

^۲ - اعلامیه استکهلم در سال ۱۹۷۲ به تصویب رسید.

^۳ - اصل ۲۱ کنوانسیون استکهلم ۱۹۷۲ نیز بر همین موضوع تأکید دارد.

و رویکرد فقهی تحت تأثیر دیدگاه‌های دیگر حقوقی و فلسفی نیز وجود دارد که این موضوع ممکن است در برخی قوانین منجر به مغایرت‌ها یا تفاوت‌هایی گردد. به عنوان مثال در فقه اصولاً محیط زیست به تبع انسان حمایت می‌شود اما در مورد رابطه انسان و محیط زیست ممکن است دیدگاه‌های دیگری نیز بر قانون‌گذار تأثیر گذاشته باشند. (حاجی قاسمی اردبیلی و میلانی، ۱۴۰۰: ۹۳۴)

۳- تقابل حقوق و اخلاق

در بدو امر می‌توانیم اینگونه بیان کنیم که حقوق تنظیم کننده رفتار انسان در اجتماع بوده و یک حالت اعتباری دارد چنانکه فردی در اجتماع از چارچوب خارج شود مسؤول است و توسط نیروی حاکم مجازات می‌شود چراکه عدم رعایت قانون را باعث گردیده است و با این مهم اهداف مهم حقوق که تحقق امنیت، نظم، عدالت، بهداشت و رفاه اجتماعی است را خدشه‌دار نموده است. در اینجا به یک وجه اختلاف می‌رسیم و آن هم اینکه اخلاق یک حالت درونی و ارزش درونی برای نوع بشر است و هدف از آن تحقق سعادت و کمال است. (کعبی، ۱۳۸۲: ۱۱۸) به همین دلیل در قاعده اخلاقی بحث از باطن انسان، ارزش‌های اخلاقی، گرایش‌های طبیعی، التزامات درونی و فضیلت و رذیلت است. (البدوی، ۱۹۷۶: ۴۰۱) بنابراین قلمرو قاعده اخلاق گسترده‌تر از حقوق است چنانکه اخلاق به صورت یکسان روابط فردی و اجتماعی را شامل می‌شود ولیکن حقوق ویژه تنظیم رفتار اجتماعی است. اما در این میان نایستی غافل شد از اینکه در حقوق وضعی فعلی قطعاً در وضع آن اخلاق در نظر گرفته می‌شود و یقیناً حقوق و اخلاق در رابطه هستند چراکه این توافق بایستی وجود داشته باشد تا ضررها، مخاطرات، و اضطراب‌های اجتماعی را جبران و اصلاح نماید. (کعبی، ۱۳۸۲: ۱۱۹)

۴- ابعاد اجتماعی و اقتصادی

توجه و تدبیر در واجبات دینی و اسلامی نیز نقش مؤثری در طبیعت پاک و عاری از هرگونه ناپاکی‌های زیست محیطی دارد. اعتقاد به خداوند یکتا، عمل به واجباتی همچون نماز یومیه، پرداخت سالانه خمس، پرداخت زکات، روزه و حج خود نشان از تدبیر دینی و تدقیق در انجام واجبات برای دوری از

(موسوی، ۱۳۹۱: ۴۳۰) بنابراین به نظر می‌رسد این توافقات در جهت حفظ تمامیت محیط زیست جهانی و به رسمیت شناختن حق بر طبیعت پاک، حق بر محیط زیست، حقوق بشر، عدالت و کرامت انسانی است.

۲- نگاهی به اصول بنیادی سنجه‌های اخلاقی اسلام

از آنجا که انسان یک موجود فطرتاً اجتماعی است، اسلام بنا را بر آن داشته تا مطابق با نیازهای انسان پاسخ‌گو باشد از این‌رو اسلام آئینه فطرت است. در این راستا در جهت سعادت بشر همه انسان‌ها را به توحید فرا خوانده و طرح جامعه آرمانی را می‌دهد. با این رسالت عظیم است که اسلام داعیه جهانی دارد. از این‌رو حکومت اسلامی و مسلمانان مسؤولیت دارند در قبال تمام ملل مختلف زمینه نشر فرهنگ و آموزه‌های اسلامی را آماده سازند و این زمینه از آنجایی که تمام اقوام ملل همسو با هم نسبت به یکدیگر از لحاظ نوع بشر مسؤول هستند ایجاد گردیده بنابراین اسلام سر نوشت انسان‌ها را به هم مرتبط می‌پندارد چنانکه در خصوص نجات ملت‌های ستم دیده سفارش به حمایت و پیوستن به واقعیت می‌کند. (طیبی، ۱۳۸۸: ۴) اسلام لازمه رسالت جهانی خویش را در پیشرفت بشر از طریق پیشرفت‌های علمی می‌داند. آنچه از همه بیشتر اسلام تأکید بر آن داشته صلح جهانی بوده است چراکه این مهم یکی از مبانی حقوق بین‌الملل اسلامی می‌باشد. بنابراین توسعه آموزه‌های اسلامی در سطح جهان بیان‌گر توجه اسلام به گسترش روابط بین‌المللی در چارچوب حقوق بین‌الملل است. (سلیمی، ۱۳۸۲: ۵۲) در ضمن، از دیدگاه اسلام، حفظ طبیعت و تخریب نکردن آن یک وظیفه الهی، و آسیب به آن با توجه به منابع فقهی و اصول و قواعد آن، موجب خسارت است.

در چارچوب مبانی جرم‌انگاری که مبتنی بر جایگاه و اهمیت محیط زیست می‌باشد، قانونگذار کشورمان در ابعاد مختلف چه در قوانین بالادستی و مادر و چه در قوانین عادی با فقه امامیه تا حدود زیادی همسویی داشته و دیدگاه‌های فقه امامیه در تدوین قوانین مورد توجه قرار گرفته است. در این میان نکته دیگری که باید مورد توجه قرار گیرد آن است که حقوق داخلی و سیاست کیفری علاوه بر تأثیرپذیری از دیدگاه

استفاده از محیط زیست و اعطای کمال اخلاقی در پرتو کمال اجتماعی براین رویه انگشت تأیید می‌گذارد. (فهیمی، ۱۳۷۸: ۱۱۴) با این وصف در اسلام اعتلای معنوی انسان‌ها هدف نهایی محسوب می‌شود و اهدافی همچون امنیت اقتصادی، رشد و توسعه اقتصادی و عدالت اقتصادی به عنوان اهداف میانی در نظر گرفته می‌شود. (میرمعزی، ۱۳۸۰: ۱۰۲) در این راستا مکتب اسلام اصولی را در رابطه با اقتصاد و محیط زیست مبنای کار خود قرار داده که از جمله آن می‌توان به اصل عدالت و اصل حاکمیت دولت اشاره نمود. (توحیدی نیا، ۱۳۸۳: ۱۷۰) در اسناد بین‌المللی بر حقوق انسانی که از مفهوم آن حق بر محیط زیست استنباط می‌شود، اشاره شده است که مصداق روشن آن بند «پ» ماده ۵۵ منشور ملل متحد است که بر احترام جهانی و مؤثر حقوق بشر تأکید دارد. اسلام به عنوان دینی که ورای زمان و مکان می‌تواند نیازهای بشر را در همه اعصار پاسخ دهد، حاوی مفاهیم، تعالیم و راه‌کارهای کاملی در خصوص نحوه مواجهه و هماهنگی با پدیده‌های زیست محیطی است. بنابراین فرهنگ سازی حفاظت از محیط زیست ضرورتی انکارناپذیر و مورد تأکید اسلام است. (فراهی، ۱۳۹۰: ۱) فرهنگ اسلامی، طبیعت را گهواره و زمینه ساز پرورش و کمال انسان می‌داند و با هرکس که به آن آسیب رساند و آن را برای رشد بشر نا امن سازد، مقابله می‌کند. (عادل، ۱۳۸۸: ۳) در این راستا فقه و اخلاق اسلامی متضمن دستورات و توصیه‌های فراوان در باب حفاظت محیط زیست، اصلاح و به‌سازی آن است. منع از اسراف (انعام/۱۴۱)، بهره‌برداری نادرست از منابع طبیعی (مائده/۳۲)، امر به آبادانی زمین (هود/۶۱)، دعوت به شکران نعمت‌ها (ابراهیم/۷) و استفاده صحیح از آنها نمونه‌هایی از این دستورات و توصیه‌های عمومی است. (محمدزاده و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۹)

۵- رعایت قواعد اخلاقی در حمایت کیفری از محیط زیست

احترام به حریم دیگران به عنوان نخستین جلوه اخلاق زیستی از زمان شکل گرفتن کوچک‌ترین اجتماع زیستی ایجاد گردیده و بعدها به عرصه محیط زیست کشیده شد. درواقع باز هم نیاز انسان‌ها است که تحول اخلاق زیستی را رقم زده و حیطة عمل آن را گسترش داده است.

بلیات دارد. دیدگاه الهی آن است که همه چیز برروی زمین برای نوع بشر است و این هدیه‌ای برای بشر و یک صحنه آزمون بزرگ می‌باشد. یکی از این موارد پر اهمیت در خصوص محیط زیست و حفاظت از آن همانا بذل توجه خداوند به تعامل مابین بشر و محیط زیست است و به نظر می‌رسد این تعامل تکامل یافته، امروزه در طیف وسیعی از قوانین و نهادها آشکار گردیده است. دراین راستا با توجه به ابعاد اجتماعی و اقتصادی^۱ بر ایجاد حق برای نوع بشر توجه به نکات ذیل حائز اهمیت است:

- افرادی که به اصلاح و احیای زمین (موات) می‌پردازند حق مالکیت دارند. نکته‌ای که در اینجا بایستی به آن اشاره شود پاک بودن طبیعت است و این اشاره به اصل فقهی اباحه یا اصل جواز دارد که به انسان اجازه می‌دهد از محیط زیست اطرافش استفاده نماید به شرطی که به آن صدمه نزند و موجبات ضرروزیان را فراهم نسازد که این مهم در اسلام و طبق قاعده فقهی لاضرر نفی گردیده است. (محمدزاده رهنی، ۱۳۸۹: ۱۸۰)
- کمک‌های مالی (دولت‌های اسلامی) برای بازسازی و توسعه زمین؛
- ذخایر ویژه طبیعی و مناطق حفاظت شده؛
- منع قطع درختان و عدم تعرض به حیوانات؛

دیدگاه انسان الهی که بر پایه اعتقاد به وحدانیت است، پیرو عقل و آگاهی از محیط پیرامون برای توسعه است و این تفکر نگاه طبیعت‌گرایانه و صلح ذاتی را تقویت می‌کند و نگاه سراسر مثبت به محیط پیرامون و نوع زیست بشر دارد. این خود نشان از اصلاح رفتارهای زیست محیطی براساس فرهنگ عامه در پرتو توجه به عرف ریشه دارا است و این همانا سعادت بشری است که در رفاه بیشتر خلاصه نمی‌شود بلکه در رشد و تعالی معنا پیدا می‌کند. با این نگرش، مکتب دینی با ارائه اصولی از جمله تعدیل خواسته‌های انسانی در

^۱ - از نقطه نظر اقتصاد محیط زیست، محیط طبیعی ارزشی ابزاری دارد، به عبارت دیگر فایده‌داری محیط زیست صرفاً تا جایی است که بتوان برای ارضای خواسته‌های بشری از آنها بهره‌برداری کرد. (فهیمی و مشهدی، ۱۳۸۸: ۱۹۹) البته به نظر می‌رسد این دیدگاه اسلامی نباشد.

کمال برسد تأکید شده و از طرف دیگر متذکر می‌شود که تمامی این عناصر مواهب الهی است و بشر به عنوان امانت‌دار در استفاده از آنها نباید چنان رفتار نماید که موجب تخریب و نابودی آنها گردد بلکه باید به عنوان هر امانت‌داری به نحوی رفتار نماید که بعد از او این مواهب به دست آیندگان برسد. بنابراین باید از اعمالی که موجب آسیب رساندن به محیط زیست می‌شود اجتناب نماید. برای حل معضلات زیست محیطی در اسلام و به خصوص در فقه شیعه راه‌کارهایی وجود دارد که به دولت اسلامی امکان می‌دهد تا با استناد به آنها این میراث که از گذشتگان به ما رسیده برای نسل‌های آینده ضمن حفاظت از محیط زیست به حراست از بپردازد. در ضمن، به موجب اصل عدم فساد انسان‌ها دارای مسؤولیت در رابطه با بهره‌برداری از طبیعت و منابع طبیعی بوده ولی استفاده از طبیعت و محیط زیست باید هوشمندانه بوده و آسیبی به آن وارد ننماید. در غیر اینصورت در چارچوب قاعده اتلاف و تسیب و نیز قاعده لاضرر فرد آسیب رسان مسؤول بوده و باید به جبران خسارات وارده بپردازد. این مسؤولیت مبتنی است بر قاعده ملازمه یا خرد جمعی. بر اساس آن عقل سلیم حکم می‌نماید که آسیب زنده به محیط زیست به جبران خسارات آن نیز بپردازد و نیز بر اساس قاعده اعانت بر اثم نه تنها خود عامل جرم زیست محیطی بلکه هم چنین هر کسی که در انجام جرم زیست محیطی به نحوی معاونت داشته به عنوان معاون جرم مسؤول بوده و باید پاسخ‌گویی اعمال خود باشد. (تقی‌زاده‌انصاری، ۱۳۸۹: ۳۸)

پیامبر اسلام (ص) فرمودند: «...درختان را از بیخ نزنید، مگر این که ناچار باشید، نخل‌ها را نسوزانید و در آب غرق نکنید، درختان میوه‌دار را ریشه کن نسازید، که خود به آن محتاج هستید؛ حیوانات حلال گوشت را نابود نکنید؛ مگر به اندازه‌ای که برای تغذیه لازم است؛ هرگز آب دشمن را با زهر آلوده نسازید و حیله و نیرنگ بکار نبرید.» (قمی، ۱۳۳۱: ۱۶) امام صادق (ع) نقل می‌کند که امام علی (ع) به امیران ارتش خود نوشت: «انشدکم الله فی فلاحی الارض ان یظلموا من قبلکم؛ شما را به خدا سوگند می‌دهم که مبدا از جانب شما به کشاورزان سرزمین دشمن ستمی روا داشته شود.» (سلیمی، ۱۳۸۲: ۳۲۳) سفارش امام علی (ع) بیان گر اهمیت کشاورزی و رعایت حفظ محیط زیست است؛ زیرا

(السان، ۱۳۸۶: ۱۵۴) یک اخلاق زیست محیطانه آگاه، اخلاقی است که به این واقعیت عنایت کامل داشته باشد که یک ارگانسیم خاص، صرف‌نظر از نوع آن در بستر محیط زیست خود قرار دارد. (بنسن، ۱۳۸۲: ۳۴) آموزش محیط زیست و تشریح ابعاد آن می‌تواند جنبه‌های اخلاقی حفاظت زیست محیطی را بیش از پیش روشن سازد.^۱ نقل شده است که پیامبر (ص) به سپاهیان خود در طی جنگ‌ها و غزوات حفاظت از محیط زیست را آموزش می‌دادند و دستور ایشان این بود که در طی جنگ از آسیب زدن به زنان، کودکان، بیماران و از آسیب زدن به حیوانات، نابود کردن محصولات و قطع درختان پرهیز کنند. (حسینی، ۱۳۸۵: ۴۶) در این راستا این عمل اخلاقی نشان از عدالت اسلامی و به رسمیت شناختن ارزش طبیعت در حقوق و فقه اسلامی است. بایستی توجه داشت که محیط زیست یک مسأله یا موضوع خاص نیست که دربره‌ای از زمان اهمیت داشته باشد بلکه در طول زندگی بشری و در هر حال یعنی جنگ و صلح جریان دارد و این شرایط از انسان هرگز جدا نخواهد شد و با نظم طبیعی ارتباط کامل دارد. بدون تردید عنوان مسائل بین‌المللی که جنبه‌های بشر دوستانه دارد، مسائل بهداشتی و رعایت حفظ محیط زیست را نیز در بر می‌گیرد. اسلام درباره حفظ محیط زیست نیز دیدگاه ویژه‌ای دارد که در جای خودش باید مورد بحث قرار گیرد. این از افتخارات اسلام است که در لحظات حساس جنگ نیز به حفظ محیط زیست توجه دارد و بدان تأکید می‌کند. (طیبی، ۱۳۸۷: ۵۰)

در قرآن در رابطه با هر یک از عناصر بی جان طبیعت آب، هوا، خاک و نیز عناصر جاندار درختان و جانوران احکامی وجود دارد. در این احکام از طرفی به اهمیت هر یک از این عناصر و نقشی که در زندگی بشر ایفا می‌نمایند و اینکه همه آنها برای بشر خلق شده اند تا بشر بتواند با استفاده از آنها به

^۱ - اخلاق محیط زیست، مشتمل بر مجموعه‌ای از گزاره‌های اخلاقی و بایسته‌های ارشادی در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی است که یکی از اهداف آن ایجاد رابطه معنوی با طبیعت و محیط زیست انسانی و بهبود ضمانت اجرایی قواعد شناسایی شده در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی در وجدان انسان است. (مشهدی، ۱۳۸۹: ۳)

۶- نظم طبیعی در اسلام

اگر اراده تکوینی خداوند بر نظم و هماهنگی در جهان استوار شده، اراده تشریحی او نیز بر چنین امری تعلق می‌گیرد، از این رو خداوند از مخلوقات خود، به ویژه انسان که موجودی مکلف و مختار است خواسته که این نظم را پاس بدارند و از تصرف‌های منافی با چنین سامان‌بخشی و هماهنگی پرهیز کنند. به تعبیر دیگر اگر خواست تشریحی خداوند بر حفظ چنین نظمی استوار نشده باشد و خلاف آن را برتابد، بین اراده تکوینی و اراده تشریحی خداوند تنافی و دوگانگی پیدا خواهد شد و این امر با حکمت و درایت سازگاری ندارد؛ در حالی که خداوند متعال حکیم مطلق است و کار غیرحکیمانه از ساحت قدسی او به دور است. (سلطانی، ۱۳۸۹: ۱۴۲) بنابراین خداوند متعال از بندگان خویش خواسته نظم و توازن موجود در جهان هستی را پاس بدارند و از هرگونه عمل مخالف با چنین نظمی به شدت پرهیز کنند. از این رو تصرفاتی که بشر در طبیعت انجام می‌دهد و باعث به هم خوردن چنین هماهنگی می‌شود، حتی در سطوح کوچک و محدود، نامطلوب و خلاف رضایت و خشنودی خداوند است. (سلطانی، ۱۳۸۹: ۱۴۴) نظام عقیدتی در خصوص نظم طبیعت و جایگاه انسان‌ها در آن نظم، یک جهان‌بینی فلسفی ایجاد می‌کند که به نام بینش زیست‌مدارانه نسبت به طبیعت نام نهاده شده که بدین ترتیب امروزه ما از آن به عنوان محیط زیست طبیعی یاد می‌کنیم. (بنسن، ۱۳۸۳: ۱۲۳) در این طبیعت نظم خاصی حاکم بوده که در قرآن از آن به عنوان خلق یاد شده و خالق بوده که آفریدگار این زمین و آسمان و طبیعت و ماه و ستاره و خورشید بوده است. در آیات قرآن تحت عنوان نشانه یا آیت از آن یاد شده و این مهم همانا نماد اثبات الهی خلقت بشر توسط خداوند می‌باشد و در این راستا نوع بشر به واسطه عقل پی به خالق هستی برده، سیر هستی‌شناختی را درک می‌کند و این جهان‌شناسی همان است که قرآن می‌فرماید: «**و نشانه‌هایی در زمین وجود دارد...**» در باب مفاهیم قرآنی در خصوص محیط زیست می‌توان به شناسایی ابواب زیست محیطی با واژه‌های خلقت، خلافت، آیه (آیت)، مالکیت و رحمت دست یافت. (مطهری، ۱۳۷۳: ۶۵۷) آنچه‌انکه خداوند در قرآن در سوره مبارکه انعام آیه ۱ می‌فرماید: «**الحمد لله الذی خلق**

نابودی کشاورزی نه تنها صدمه اقتصادی است که آسیبی به حفظ محیط زیست نیز به شمار می‌رود. اصولاً قرآن کریم یکی از اهداف آفرینش انسان را آبادی زمین معرفی کرده است: «**هو انشاکم من الارض و استعمر کم فیها؛ خداوند شما را از زمین پدید آورده و آبادی آن را از شما خواسته است.**» (هود/۱۱) در راستای تحول اخلاق محیط زیست و اعتنای به آن شایسته است که به برخی از اصول اخلاق زیستی اشاره کنیم: اصل عدالت (Rawls, 1994: 261)، اصل رضایت، اصل زیان بار نبودن (Bernal, 2004: 3)، اصل اجتناب از پژوهش‌های مخفی و اصل احترام (Campbell, 2005: 89-109)، اصل تبادل دانش علمی و اصل حمایت قانونی (Lombardi, 2006: 141-149) و اصل کرامت انسانی.^۱

اهمیت مقوله اخلاق تا حدی گسترش یافته که آثار آن در سیاست‌ها و برنامه‌های محیط زیست همچون برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران نمود بارزی دارد آنچه‌انکه یکی از کارگروه‌های پنج‌گانه برنامه چهارم توسعه، کارگروه اشاعه فرهنگ و اخلاق محیط زیستی بوده است.^۲ با این وصف برنامه چهارم توسعه بیان داشته است: «**اشاعه فرهنگ و اخلاق محیط زیستی از طریق ارتقاء آگاهی‌های محیط زیستی و افزایش مشارکت مردمی و بخش‌های غیر دولتی و تبیین و تثبیت حق محیط زیستی مردم امکان‌پذیر است.**» (پوراصغر سناچین، ۱۳۸۹: ۶۰) در اخلاق اسلامی نیز دستورات و توصیه‌های فراوانی در حفاظت از محیط زیست و بهسازی آن آمده است. منع از اسراف و بهره‌برداری درست از منابع طبیعی، اجازه استفاده از زمین به شرط احیاء، منع از قطع درختان میوه‌دار و منع استفاده از مواد سمی و آلوده کننده محیط زیست حتی در جنگ با کفار نمونه‌هایی از آن است. (اصغری لقمجانی، ۱۳۷۸: ۵)

^۱ - هرچند اصول اخلاق زیستی از جمله: اصل عدالت، اصل رضایت، اصل لاضرر (محقق داماد، ۱۳۵: ۱۳۶۳)، اصل احترام و اصل تسبیب (فاضل دربندی، ۱۳۸۳: ۹۳) در حقوق اسلامی به آن نگاه ویژه‌ای شده است.

^۲ - براساس ماده ۱۵۵ قانون برنامه چهارم توسعه کارگروه اشاعه فرهنگ و اخلاق محیط زیستی براساس اسناد ملی توسعه ویژه (اسناد فرابخشی) می‌باشد.

هستی‌شناسی و جهان‌بینی اسلامی همانا دستیابی به ارزش‌های اخلاقی، عدالت و کرامت بشری است و جهان طبیعت که نشانه الهی است، به عنوان محیط زیست شناخته می‌شود. در واقع این یک حق است که اعلامیه جهانی حقوق بشر در مقدمه خود به درستی اینگونه اشاره می‌دارد: «شناسایی حیثیت ذاتی کلیه اعضای خانواده بشری و حقوق یکسان و انتقال‌ناپذیر آنان اساس آزادی، عدالت و صلح را در جهان تشکیل می‌دهد.» (شبرنگ، ۱۳۸۲: ۱۸۲)

۷- ابعاد اجرایی

یکی از وظایف اصلی دولت اسلامی ترویج خوب و منع اشتباه یا به اصطلاح امروزی امر به معروف و نهی از منکر است. در این راستا از جمله توصیه به امرخوب یا امر به معروف همانا حفاظت از محیط زیست، مأموریت حفاظت از زمین و منابع طبیعی و جلوگیری از سوء استفاده از طبیعت به عنوان یک حق بشری است. هرکس سمتی را در دولت اسلامی به عهده بگیرد و مسؤول بخشی از بخش‌های حکومت دینی گردد، موظف است هرآنچه را که برای حفظ حیات، سلامت، حیثیت اجتماعی و مانند آن، نسبت به خود به کار می‌برد، برای توده مردم نیز تأمین کند. اگر خود از بهداشت و محیط سالم برخوردار است، موظف است آن را برای تمام شهروندان فراهم نماید. (جوادی آملی، ۴۳: ۱۳۹۰)

- پی‌ریزی قوانین زیست محیطی بر پایه اصول و مقررات الهی؛

- اجرای قانون مبارزه با مفسدان زمین و مخربان طبیعت در جهت تأمین مصالح عمومی؛

- توجه به مسائل محیط زیست و اخلاق زیست محیطی در تعلیم و تربیت اسلامی و فرهنگ سازی زیست محیطی بر اساس تعالیم آسمانی؛

- بهره‌گیری از افراد شایسته در هرم اداری محیط زیست که با قدرت تمام، توانایی مقابله با مفسدان را داشته باشند؛

- بهره‌گیری از شیوه‌های نوین زیست محیطی سازگار با نظام اسلامی؛ و

- بهره‌گیری از سیاست‌های کلان اقتصادی و فرهنگی برای توسعه پایدار توأم با حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست.

السّموات و الارض...» یعنی ستایش مخصوص پروردگار آفریننده آسمان و زمین است و نیز در آیه ۷ از سوره مبارکه غافر می‌فرماید: «ربنا وسعت کل شیء رحمه و علما» که اشاره بر بهره‌مندی تمام موجودات از رحمت الهی دارد. این نشان دهنده رحمت الهی بر طبیعت پاک برای زیست انسانی است و خداوند انسان را قادر کرده تا محیط زیست خود را حفاظت و پاک نگه دارد. در آیه ۴۴ سوره عنکبوت خداوند می‌فرماید: «خلق الله السموت و الارض...» به این مفهوم که خداوند زمین و آسمان را خلق کرد و این نشان از قدرت لایزال الهی دارد و بر عظمت الهی تأکید دارد. در این راستا از مصادیق قرآنی طبیعت و محیط زیست آیه ۶۷ سوره نحل است که می‌فرماید: «و من ثمرات النخيل و الاعناب...» با این توصیف آیات و روایات فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد خداوند، طبیعت و محیط زیست را برای انسان آفریده و او حق تصرف در آن را دارد؛ اما از سوی دیگر تأکید می‌کند، که حق بهره‌مندی از محیط زیست، اختصاص به یک نسل ندارد. از این‌رو، باید بهره‌برداری از آن، اصولی و عادلانه باشد؛ به طوری که هم نسل حاضر و هم نسل‌های آینده بتوانند در پناه آن زندگی سالمی داشته باشند. بنابراین، سوء استفاده از این حق که منجر به آلوده‌سازی، تخریب و نابودی محیط زیست شود و در نتیجه به حق دیگران - بویژه نسل‌های آینده - در استفاده از آن خللی وارد کند، ممنوع است. (فیروزی، ۱۳۸۴: ۷۶)

هرگاه تخریب محیط زیست به سبب ضرر و زیان بر همه یا گروهی از مردم شود به حکم عقل و شرع کار زشت و حرامی انجام شده و بر همه آحاد جوامع بشری و دولت‌ها واجب است از آن جلوگیری نمایند و برای حفظ محیط زیست برنامه‌ریزی لازم را انجام دهند و حفظ آن را به عنوان یک فرهنگ در جامعه اسلامی نهادینه کنند و آنها که در تخریب آن می‌کوشند و سبب ضرر و زیان بر مردم می‌شوند، شرعاً ضامن هستند. (حیدری خراسانی، ۱۳۸۶: ۱۷) به هر حال انسان خود عامل نابسامانی‌های پدیدآمده در طبیعت بوده که بایستی به فراخور حال و توان نسبت به مرتفع نمودن خطرات زیست محیطی تلاش نماید تا اینگونه توازن زیست محیطی استقرار یابد. (حسینی شیرازی، ۱۳۸۷: ۵۶) بنابراین هدف از

بیان‌گر محافظت از جهان طبیعی برای محافظت از انسان است. شریعت نسبت به این موضوع نگاهی تکامل‌گرایانه دارد اما موانعی هم در این راه متصور است:

- شریعت عالی اسلامی و دولت‌هایی که اسلام را محور اداره کشور خود قرار داده‌اند در حال تکاپو جهت رشد و بالندگی در جهان بوده اما سلطه نظام جهانی از طریق نفوذ به تجارت بین‌الملل و منابع مالی جهان در راه توسعه پایدار و حفاظت از محیط زیست خلل وارد می‌سازد.

- در حال حاضر یک سازمان بین‌المللی ناظر و حسابرس در خصوص مسائل زیست محیطی و مأمور در اجرای قواعد مربوط به حفاظت از محیط زیست باشد وجود ندارد و اگر هم باشد ضعیف است. هرچند معاهدات زیست محیطی موثری برای حفاظت از محیط زیست جهانی وجود دارد اما استفاده از آنها کم‌رنگ به نظر می‌رسد و یونپ هم هر چند تلاش داشته تا به وظایف خود تمام و کمال عمل نماید اما در خیلی موارد سیاسی کاری‌ها مانع جدی در این امر بوده است.

- دولت‌های مسلمان بایستی همگام با توسعه اقتصادی، مسائل زیست محیطی را رعایت کنند تا تغییرات تخریبی زیست محیطی کاهش یابد.

- باتکیه بر اصول وحدت، ایجاد تعادل و مسؤولیت رکن جهانی محیط زیست و حفاظت از زمین و اکوسیستم موجود، در جهت سالم‌سازی آن بایستی تلاش گردد.

- اصل وحدت براساس اتحاد اسلامی که جوهره آن توحید است همواره یادآور ایمان به خدا و ایمان به واجبات الهی و متعهد به حقوق بنیادین بشری و شهادت به وحدانیت است. این روند مؤید نظم طبیعی برای ذات انسانی است آن‌چنانکه رویکرد جامع اسلامی درباره مسائل زیست محیطی، نظم طبیعی است.

- اصل ایجاد، همانا توصیف ماهیت ازلی خلقت و الگوی طبیعی خداوند است و همه چیز بر خلقت آگاهانه نوع بشر استوار است.

دولت‌های اسلامی بایستی با تشکیل یک اتحادیه یا آژانس بین‌المللی اسلامی آموزش حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی را مد نظر قرارداده و مسؤولیت‌های یکدیگر را دائماً گوشزد نمایند و بازرسی زیست محیطی را در دستور کار قرار دهند. در این راستا به نظر می‌رسد چون مسأله حفاظت از محیط زیست یک مسأله بین‌المللی است، می‌توان بحث نظارت را گسترش داد تا جایی که حتی بتوان آنها را که در این زمینه تخطی می‌کنند را تحت پیگرد قرار داد و آنها را در این خصوص مسؤول دانست. حفاظت از محیط زیست همانا حفاظت از میراث اسلامی و تبعیت از دستورات شریعت و بازخوانی اندیشه‌های نوین فقهی است. با ارزش‌گذاری قوانین اسلامی، رشد و بالندگی تا بی‌نهایت، جهت توسعه سرزمین‌های اسلامی با حمایت از حقوق بنیادین از جمله حق بر محیط زیست سالم و حقوق همبستگی میسر است و این روند معارض با تخریب محیط زیست جهانی است و قطعاً با آن مقابله می‌شود. هرچند کشورهای مسلمان تفاوت‌هایی از جنبه‌های اعتقادی دارند اما همه آنها متمایل به رشد، توسعه و جهانی‌سازی هستند. دولت‌های مسلمان به شریعت پایبندند و آن را یک نیروی قوی برای خود می‌پندارند. با این وصف بایستی متحدهای اسلامی اصولی را برای سازکار جهانی طراحی کرده و جهان بینی اسلامی را سرلوحه قرار دهند. با این حال جهان نگاه جدی به مدل اسلامی دارد و این تأثیر و تبعات به‌سزایی در زیست کره دارد. نگاه فقه به محیط زیست همانا نگاه قرآن، سنت، اجماع و عقل و نگاهی از روی خدانشناسی و هستی‌شناختی است که با دیدگاه سوسیالیستی و سرمایه‌داری تفاوت دارد. از درجه عقل^۱ اینگونه بر می‌آید که مشکلات زیست محیطی نبایستی به‌وجود می‌آمده و این با اصول اسلامی معارض است هرچند این اتفاق ناشی از رفتار انسان با طبیعت بوده که بایستی محدود می‌شده است. حفاظت از محیط زیست به طور جد مورد نظر شریعت است و

^۱ - مقصود از حکم عقل در موضوع محیط زیست بخشی از مدرکات عقل عملی است که در کتب اصولی متأخر مورد عنایت واقع شده و بر قاعده کلامی حسن و قبح عقلی که نزد عدلیه به رسمیت شناخته شده و نیز قاعده ملازمه میان حکم عقل و حکم شرع استوار گشته است. (تاریمرادی و فخلعی، ۱۳۸۵: ۳۶)

را از نظر دور داشت آنچنانکه بشر از منظر فردی و اجتماعی در قبال محیط زیست مسؤول است و دیگر شهروندان نیز وظیفه دارند به این موضوع پایبند باشند چراکه این مهم نه تنها یک مسؤولیت اجتماعی و قانونی است بلکه مسؤولیت شرعی را در پی دارد. از منظر حقوق اسلامی، اگر محیط زیست بر محور هوا و هوس مردم قرار گیرد، فساد سراسر آن را فرا خواهد گرفت. از آنجا که هوا و هوس مردم محدودیت ندارد، اگر قوانین هستی تابع این تمایلات انحرافی قرار گیرد، هرج و مرج سراسر هستی را فرا می‌گیرد. در چارچوب جامعه و قواعد اسلامی، می‌بایست با بهره‌گیری از تمامی امکانات قانونی، اخلاقی و شرعی موجود، از تخریب زیست کره و منابع حیاتی آن پیشگیری کرد.

در فقه امامیه که جهت نمای حقوق داخلی و نظام کیفری ما می‌باشد، مقوله‌های زیست محیطی مورد توجه قرار گرفته است. اینکه خداوند انسان را خلیفه خود بر زمین قرارداده است و همینطور به انسان دستور داده است با آبادانی زمین، این جهان را محل مناسبی برای رشد و بالندگی خود قرار دهد مؤید حقوق و تکالیفی برای انسان در این زمینه است. شاید بتوان ادعا نمود که انسان از منظر اسلام دارای یک ارتباط عرضی با سایر انسان‌ها می‌باشد که برخی از حقوق و تکالیف‌اش در این رابطه تعریف می‌شود از جهت دیگر انسان دارای یک ارتباط طولی با خداوند متعال است که برخی از تکالیفش در این رابطه معنی می‌یابد لذا منشاء و مبنای جرم‌انگاری در اسلام در مرحله اول تکالیف انسان در مقابل خداوند و در مرحله دوم حقوق و تکالیفش در رابطه با انسان‌ها و سایر موجودات است.

ابعاد مختلف بحران محیط زیست که امروزه افکار جهانی را تحت تأثیر قرار داده، حاصل عصیان‌گری بشر در برابر نظام آراسته و صالح جاری در عرصه محیط زیست است. این گونه اقدامات فساد انگیز چه از ناحیه فرد باشد، چه از ناحیه حکومت، در تضاد با خواست خداوند است؛ چراکه خداوند فساد را دوست ندارد و هرگز در مشیت ازلی نیست که انسان‌ها فساد کنند و منظور از فساد در روی زمین هرگونه نابسامانی و ویرانگری و انحراف است. با توجه به اهمیت آیات و احادیثی که وجود دارد، اسلام حفظ و نگهداری از محیط زیست در

اصل تعادل، همانا نزول قرآن و تذکره است که در واقع نشانه این اصل و تأکید آن بر نظم و هدف در خلقت می‌باشد. خداوند در قرآن آیه ۱۹ سوره مبارکه حجر می‌فرماید: «و الارض مددناها و القینا فیها رواسی و ابتنا فیها من کل شیء موزون...» به این معنا که «زمین را گسترده‌ایم و در آن کوه‌ها را استوار برنهادیم و در آن از هر چیز متناسب و موزون رویانیدیم...»

اصل مسؤولیت بیانگر ارتباط سه جانبه بین خالق، انسان و خلقت است و خداوند همه چیز را برای نوع بشر خلق کرده و او را اشرف مخلوقات در زمین قرار داده است و به این مهم در آیه ۳۰ سوره بقره اینگونه اشاره کرده است: «انی جاعل فی الارض خلیفه...» و به نظر می‌رسد این یک نقش مهم و یک امانت بزرگ است که مسؤولیت حقوقی و اخلاقی در پی دارد و همه این اصول اشاره به اراده الهی و تسلیم همه چیز در برابر او است. بنابراین به نظر می‌رسد وجود انسان بر روی زمین و امانت بودن زمین و طبیعت پاک و محیط زیست در دست وی اشاره به مسؤولیت^۱ مستقیم دارد آنچنانکه بر روی زمین بایستی به نظریه احترام به اموال توجه نمود که همانا اعتنا به اموال عمومی، خاصه منابع عمومی که جزء مشترکات است و تخطی از آن مسؤولیت مدنی زیست محیطی را در پی دارد. (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۰: ۳۱۶)

نتیجه‌گیری

برای اجرای تعالیم و آموزه‌های اسلامی، یک جهان بینی و یک چارچوب نهادی طراحی شده، که نهایت آن چشم‌اندازی به بزرگی شریعت و فقه اسلامی و در رأس آن قرآن است. هرچند ممکن است در راستای تحقق اصول حقوق اسلامی قواعد محکمی در راستای مشکلات زیست محیطی توسط دول اسلامی وضع نگردد اما با ترتیبات نهادی مناسب می‌توان حرکت‌های مثبتی در این خصوص داشت. به نظر می‌رسد نبایستی احکام علمی و عملی محیط زیست اسلامی

^۱ - اصول ۲۲ و ۱۳ اعلامیه ۱۹۷۲ استکهلم و ۱۹۹۲ ریو، دولت‌ها را به «همکاری برای توسعه بیشتر حقوق بین‌الملل در ارتباط با مسؤولیت و جبران خسارت برای قربانیان آلودگی و دیگر صدمات زیست محیطی» فرا می‌خواند. (مجنونیان، ۱۳۷۸: ۳۴۲) البته این مهم بسته به اراده عام جامعه جهانی بر پیشگیری از بروز صدمات زیست محیطی دارد. (موسوی و قیاسیان، ۱۳۹۰: ۳۲۸)

پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

- تاریخ‌مندی، احسان و فخلعی، محمد تقی (۱۳۸۵). «مبانی و احکام فقهی محیط زیست». *مطالعات اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۷۱(۱۱): ۳۱-۶۶.

- تقی‌زاده‌انصاری، مصطفی (۱۳۸۹). «چگونگی حمایت از محیط زیست در فقه اسلامی». *تحقیقات حقوقی بین‌المللی*، ۳(۸): ۱۱-۴۸.

- توحیدی‌نیا، ابوالقاسم (۱۳۸۳). «اخلاق، اقتصاد و محیط زیست». *جستارهای اقتصادی*، ۲(۱): ۱۶۰-۱۷۹.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). *اسلام و محیط زیست*. چاپ ششم، قم: انتشارات اسراء.

- حاجی‌قاسمی‌اردبیلی، محمد و علیرضا میلانی (۱۴۰۰). «تأملی بر سیاست کیفری جمهوری اسلامی ایران نسبت به جرایم زیست محیطی در پرتو آموزه‌های فقه امامیه». *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، ۳(۱۳): ۹۲۴-۹۴۳.

- حسینی شیرازی، سیدمحمد (۱۳۸۷). *اسلام و محیط زیست*. ترجمه سید حسین اسلامی اردکانی، قم: انتشارات یاس زهرا.

- حسینی، سیدعلی (۱۳۸۵). «سیره رسول خدا(ص) درباره طبیعت، کشاورزی و محیط زیست». *فرهنگ جهاد*، ۱(۱۰): ۳۸-۵۲.

- حیدری خراسانی، محمد جواد (۱۳۸۶). «مبانی فقهی و حقوقی محیط زیست». *روزنامه رسالت*، شماره ۶۲: ۱۷.

- ذباح، ستاره (۱۳۸۹). *حقوق بین‌الملل محیط زیست؛ انسان محوری تا خالق محوری*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۳). «قواعد فقهی و محیط زیست». *فرهنگ جهاد*، ۳۵(۹): ۱۴۳-۱۵۵.

جهت رشد و توسعه پایدار را از جنبه‌های گوناگون، به نوعی واجب دانسته است. احترام به محیط زیست نه تنها از منظر ملی بلکه از منظر بین‌المللی هم از اهمیت بالایی برخوردار است و احکام اسلامی در این خصوص می‌تواند الگوی مناسبی در عرصه بین‌المللی و جامعه جهانی باشد.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانت‌داری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردید.

تعارض منافع: نگارندگان تأکید دارند که این مقاله فاقد هرگونه تعارض منافع است.

سهم نویسندگان: ارائه ایده و طرح اولیه، جستجو و مطالعه منابع و تقریر اولیه و نهایی مقاله توسط نگارندگان به‌نحو مشترک صورت پذیرفته است.

تشکر و قدردانی: از تمامی کسانی که ما را در تهیه این مقاله یاری رسانده‌اند، سپاسگزاریم.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی تقریر یافته است.

منابع و مأخذ

الف. منابع فارسی

- اصغری لقمجانی، صادق (۱۳۷۸). *مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام*. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

- السان، مصطفی (۱۳۸۶). «اصول اخلاق زیستی». *تحقیقات حقوقی*، ۴۵(۱۰): ۱۸۳-۱۵۳.

- بنسن، جان (۱۳۸۲). *اخلاق زیست محیطی*. ترجمه محمدمهدی رستمی شاهرودی، جلد اول و دوم، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست.

- پوراصغرسنجاچین، فرزاد (۱۳۸۹). *نگاهی به تحولات محیط زیست در برنامه‌های توسعه کشور*. پژوهشنامه شماره هشت کمیته مطالعات توسعه پایدار و محیط زیست، تهران:

- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۸۲). *نقش اسلام در توسعه حقوق بین‌الملل*. قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی.
- شبرنگ، سعید (۱۳۸۲). *منشور ملل متحد*. تهران: نشر دانشور.
- عادل، سیدجعفر (۱۳۸۸). «حفظ محیط زیست از دیدگاه پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع)». *سمینار پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) در قرآن و روایات شیعه و اهل سنت*. جامعه المصطفی العالمیه، به نقل از سایت سید جعفر عادل، <https://www.adeli-af.com> آخرین بازدید ۱۴۰۰/۰۵/۲۵.
- فاضل دربندی، عطیه (۱۳۸۳). «اخلاق زیست محیطی». *فرهنگ جهاد*، ۳۵ (۹): ۹۲-۱۰۸.
- فراهی، سعید (۱۳۹۰). «در حفاظت از محیط زیست از سیره نبوی فاصله گرفته‌ایم». به نقل از سایت حوزه نیوز، شماره ۹۶۲۷۲ <https://hawzah.net/fa/News/View/90062> آخرین بازدید ۱۴۰۰/۰۵/۱۴.
- فهیمی، عزیزالله (۱۳۸۷). «فلسفه حقوق محیط زیست و آثار آن». *پژوهش‌های فلسفی و کلامی*، ۹ (۳۵): ۱۰۷-۱۱۷.
- فهیمی، عزیزالله و مشهدی، علی (۱۳۸۸). «ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست (از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی)». *پژوهش‌های فلسفی و کلامی*، ۱۱ (۱): ۱۸۵-۲۱۶.
- فهیمی، عزیزالله و مشهدی، علی (۱۳۹۰). «فقه شیعه و تحول در مبانی مسؤلیت مدنی زیست محیطی». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۴۱ (۱): ۳۱۳-۳۲۶.
- فیروزی، مهدی (۱۳۸۴). «مبانی حق برخورداری از محیط زیست سالم در قرآن کریم». *رواق اندیشه*، ۴۲ (۵): ۶۵-۷۸.
- فیروزی، مهدی (۱۳۸۴). *حق بر محیط زیست*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- کعبی، عباس (۱۳۸۲). «تطبیق نظام حقوقی اسلامی با حقوق وضعی معاصر». *فقه اهل‌البیت*، ۹ (۳۶): ۱۰۰-۱۲۶.
- مجنونیان، هنریک (۱۳۷۸). *راهبردها و معاهدات جهانی حفاظت از طبیعت و منابع زنده*. جلد اول، تهران: انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست.
- محمدزاده رهنی، محمدرضا (۱۳۸۹). «بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست». *فقه و تاریخ تمدن*، ۶ (۲۵): ۱۷۷-۱۹۵.
- محمدزاده، رضا؛ بسطامی، سمیه و نوروزی، مرضیه (۱۳۸۸). «اصول بهداشت محیط از دیدگاه قرآن و احادیث مذهبی». *مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بهداشت محیط ایران*، تهران: دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*. جلد دوم، تهران: انتشارات صدرا.
- موسوی، سید فضل‌الله و قیاسیان، فهیمه (۱۳۹۰). «جبران خسارات زیست محیطی در حقوق بین‌الملل». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۴۱ (۱): ۳۲۷-۳۴۶.
- موسوی، سیدفضل‌الله (۱۳۹۱). *سیر تحولات منابع حقوق بین‌الملل محیط زیست*. چاپ دوم، تهران: نشر میزان.
- موسی زاده، رضا (۱۳۸۱). *سازمان‌های بین‌المللی*. تهران: نشر میزان.
- مهرپور، حسین (۱۳۸۶). *حقوق بشر در اسناد بین‌المللی و موضع جمهوری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات اطلاعات.
- میرمعزی، سیدحسن (۱۳۸۰). *نظام اقتصادی در اسلام*. مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- ب. منابع عربی**
- البدوی، عبدالرحمن (۱۹۷۶). *الاخلاق النظریه*. الطبع الثانی، کویت: وکالت المطبوعات.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۳۱). *منتهی الآمال*. تهران: نشر علمیه اسلامیة.

- Bernal, S (2004). "Bioethics and Law Forum Twin Autonomy". *Journal of Andrology*, 25(1): 2-4.

- Campbell, A (2005). "Public Policy and the Future of Bioethics". *Genomics Society and Policy*, 1(1): 86-91.

- Khalid, F (2002). *Islam and Environment*. Encyclopedia of Global Environmental Change. Vol 5, London: John Wiley & Sons Publication.

- محقق داماد، مصطفی (۱۳۶۳). *قواعد الفقه*. تهران: انتشارات علوم اسلامی.

ج. منابع انگلیسی

- Ahmad, AA (2006). *Structural Interrelations of Theory and Practice in Islamic Law: A Study of Six Works of Medieval Islamic Jurisprudence*. Netherlands: Brill.

- Lombardi, C.B (2006). *State Law as Islamic Law in Modern Egypt*. Netherlands: Brill.

- Rawls, J (1994). *A Theory of Justice*. Revised Edition. Harvard: Harvard University Press.